

(Докінчення статті з 6-ої стор.)

Але проти сильної гетьманської влади виступала опозиція, що спиралася на перебільшене поняття „вольностей“, що не дозволяли козакові терпіти над собою ніякої влади. Навіть проти Богдана Хмельницького виступали самовільні полковники, а провідар черні, Максим Кривоніс заявляв: „Ти нам не присяжний гетьман, я так само ним можу бути“. Проти Виговського виступив Пушкар разом з Запоріжжям, що не хотіло віддати проводу в руки городової старшини. Демагогічними гаслами добув собі булаву Брюховецький, проти Мазепи підняв бунт Петрик Іваненко, закидаючи гетьманові, що кориться Москві і протегує нове панство. Ця опозиція була тим небезпечна, що свої виступи вона вміла прибрати в ідеологію оборони „вольностей“. Але кінець-кінцем авторитет гетьманської влади переміг січову охлократію.

Ця боротьба за авторитет не залишалася без сліду у тогочасному світогляді. Як з одного боку гетьманська влада мала велику пошану, так з другого боку голос народу домагався, щоб гетьман був справедливим володарем, — той самий прояв, який бачимо у князівських часах. Іван Виговський, приймаючи гетьманство, ужив класичних слів: „Ця булава буде доброму на ласку, лихому на кару“. Цієї ласкавості особливо чекали маси, яких соціально становище дедалі погіршувалося під гнітом старшини. Гетьмани своєю владою могли притуплювати особливо гострі форми соціальної боротьби, — робив це і Хмельницький і Мазепа. Дорошенко виявив глибоке знання психіки української маси коли сказав: „У цього невважливого народу більше значить ласкавість, як строгість“.

Ів. Крип'якевич

КУЛЬТУРА

Світогляд цієї епохи творився серед безнастанної боротьби з ворожими наступами і головне місце в ньому займали питання оборони й організації. Але одночасно, навіть серед найважчих переживань, ішла глибока культурна творчість. Особливо у двох напрямках виявлялася енергія мас — у колонізаційній експансії і поширенні освіти.

Українське селянство, навіть під панцизним гнітом, виявляло велику любов до землі і вмiстiсть її використовувати. Утікаючи перед панамин, селяни зрубувалися щораз глибше у старі луці, викорчувували і випалювали ліси та заорювали нові рілля. Прямували в гори, засновували в недоступних місцях нові оселі, розводили худобу, закладали борті і пасіки в лісах. Ішли у дикі поля, безлюдні степи, недоступні балки і яри, — всюди ставили зимовники, хутори, хазяйства. Особливу колонізаційну енергію визвало повстання 1648 р., коли народними руками була знищена шляхта. Сирієць Павло Алепський, що проїздив південною Україною, не міг надивуватися, як селяни добували нові землі, орали їх, засівали, як на очах виростали нові села, з гарними церквами і замощними господарствами, з млинами на кожній річці, з великими стадами худоби, овець, всякої тварини. Колонізаційна експансія, що почалася з часів Хмельниччини продовжувалася безупинно в дальших сторіччях — щораз нові селянські валки прямували на південь і на схід, сколонізували цілу Слобожанщину, покрили новими оселями цілу смугу степів, аж до Чорного моря. На протязі XVII—XIX ст. територія України збільшилася удвоє. Ця жагода посідати землю дуже прикметна для української психіки тих часів.

Так само характеристична була жагода науки і знання. Вона пробудилася під кінець XVI ст. у боротьбі, яку треба було вести з польським натиском. Міщани, шляхта, духовенство, селяни навипередки почали засновувати школи, так що подорожник Олександр дивувався, що при кожній церкві є школа. Павло Алепський з зачудованням бачив, як у церквах наряд молився із книжок і навіть жіноцтво було грамотне. Що більше — бездомним сиротам не давали пропадати безпросвітно, а в школах і бурсах вчили їх грамоти. У XVIII ст. школи рахували вже цілими сотнями — так само у Гетьманщині і Слобожанщині, як і в Галичині. Десяток друкарень працював на те, щоб постачати книжки для мас, що бажали знання. Освіту поширювали сотні вихованців братських шкіл і Київської Академії — учителі, студенти, бурсаки, мандрівні дяки. До народного смаку пристосувалося письменство і театр, — різдвяні вірші і вертеп, діалогі, драми, інтермедії, лірика різного змісту. Виникла різноманітна і різнобарвна культура, що глибоко проникала в народні маси і творила їх світогляд.

КОНСЕРВАТИСТИ

У боротьбі проти чужих впливів громадянство навчилося цінувати надбання давніх поколінь. Не можучи серед ворожих наступів розвинути нової творчості, тогочасні діячі намагалися заховати принаймні те, що залишилося з старих часів. Соціальний устрій, церква, літературні засоби, давні мистецькі форми, побут, навіть щоденні звички — все те приймало характер усвячених, ненарушних скарбів, що були у великій пошані, без огляду на їх зміст і вартість. Цей консерватизм проявлявся деколи як недовіря і ворожнеча до всього, що нове і незвичайне. Тип такого обоюдовача старосвітщини виступає у сатиричній промові Івана Мелешка з половини XVI ст., що накидається на нові звичаї, одяги, страви, чужі впливи, і протиставляє їм давнє патріархальне життя. Ті самі форми консерватизму виявляє Іван Вишенський, який з незвичайним завзяттям бореться проти всяких новинок, що ішли із заходу, „проти поганських хитроств і руководств“, а дораджує вернутися до давньої „руської простоти“.

Але тогочасне громадянство було занадто свіже і творче, щоб піддаватися таким міркуванням знеохоченого до світу черця. Хоч воно шанувало старі традиції, то також охоче піддавалося новим впливам, які ішли на Україну з подувами ренесансу та гуманізму. Автор „Перестороги“ поставився критично до минулого, добачуючи причини занепаду давньої держави у недостачі освіти: „Це вельми зашкодило державі руській, що не могли школі і наук всенародних поширювати і їх не осноували, бо коли б були науки мали, тоді через неучтво свое не прийшли б до такої загибелі“. Нові школи, що повстали в Острозі, Львові, Києві, використовували західні зразки і принаровнювали їх до місцевих обставин, з одною метою — підняти якнайвище знання і науку. Але цей буйний розвиток нової культури придушили невідраді обставини релігійного роздору. Могилянська Академія обмежилася вузьким річищем схоластики.

Нові напрямики в академічну науку намагався увести щойно на початку XVIII ст. Теофан Прокопович, вихованець західних шкіл, чи не найважливіший ум того часу; він увів до Академії вищу математику і дещо природознавства, зреформував поетику, опрацював нову систему виховання. Але він не знайшов енергійних наслідувачів і наука знову стала на місці.

ЗРІСТ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

У бойовій атмосфері цих сторіч зростало і вироблювалося не тільки громадянство, але й одиниця.

Державні мужі, вояковники, організатори, письменники, мистці — цілий ряд всяких талантів виявився у тих бурхливих часах. Зріст індивідуальності — це також вислід цього свободолюбного життя, яким славилася тогочасна Україна, де одиниця не давала себе закувати в ніяке ярмо, а все прагнула волі.

Чужосторонні письменники і подорожники, що бували на Україні, зазначають характеристичні риси світогляду типового українця. Назверх українці визначалися чепурністю і культурним виглядом; любили жити в солідно збудованих домах, серед просторого господарства; кожна хата мала свій садок; навіть у найбіднішій хаті звертала увагу незвичайна чистота — чужинці з того погляду порівнювали Україну з Голландією. Сильно виступали естетичні почування: в одягах і прикрасах жінок, у танках, в замидуванні до співу і музики. Обсерватори підкреслюють активність і зручність українців, велику інтелекцію і зацікавлення поступом. У зустрічах з чужими українець — щирий, ввічливий і гостинний, нікому не накидається, але також не дозволяє порушити свою свободу. „Це дуже шляхетна раса“, — пише англієць Клерк (1812 р.).

ВИСНОВКИ

Світогляд цієї епохи творився в боротьбі з чужим наступом — в обороні від Польщі і Московщини. Організацію громадянства проводили головню два осередки: міщанський, що проявляв свою діяльність у братствах, школах, письменстві, та військовий — у запорізькому війську. Обидва центри зійшлися у спільних виступах, що проходили в атмосфері завзяття і бойовості. Найбільш характеристичні прикмети тогочасного світогляду такі:

- 1) любов до батьківщини, що виходить із зросту національної свідомості;
- 2) свободолюбність і цінування рівності;
- 3) зрозуміння громадської дисципліни і державного авторитету;
- 4) консерватизм у доброму і лихому значенні.

І. Крип'якевич